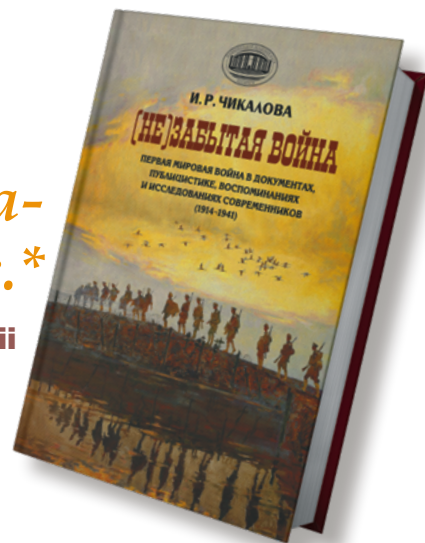

Першая сусветная вайна ў лютэрку публіцыстыкі і ваенна-гістарычнай думкі 1914—1941 гг.*

У пачатку 2024 г. пабачыла свет другое выданне манаграфіі доктара гістарычных навук, прафесара Ірыны Чыкалавай “(Не)забытая вайна: Первая мировая война в документах, публицистике, воспоминаниях и исследованиях современников (1914—1941)”. Кніга дапоўнена новымі тэмамі, матэрыяламі, змяшчае больш за 300 ілюстрацый.

Юбілеі знакавых гістарычных падзей нярэдка даюць новы імпульс да іх навуковага вывучэння і шырокага асвятлення ў гістарыяграфіі і грамадскім дыскурсе. У 2024 г. адзначаецца 110-годдзе з пачатку Першай сусветнай вайны, цікавасць да падзей якой і па-за кантэкстам юбілейнай даты не застаецца без увагі даследчыкаў.

Таму значнай падзеяй у айчынай гістарычнай навуцы з’яўляецца публікацыя перапрацаванай кнігі “(Не)забытая вайна: Первая мировая война в документах, публицистике, воспоминаниях и исследованиях современников (1914—1941)”.

Тэма гістарычнай памяці ў сучасным грамадстве мае асаблівую актуальнасць. Незаменным падмуркам гістарычных даследаванняў з’яўляюцца пісьмовыя крыніцы, перададзім што дайшлі да нашых дзён у выглядзе розных дакументаў, загадаў, распараджэнняў, дэпеш, тэлеграм, нататак ці дзённікавых запісаў. Разам з тым інфармацыя аб мінулым захоўваецца і перадаецца нашчадкам ад старэйшага пакалення, напрыклад, уражанні, якія засталіся пасля чытання кніг, прагляду дакументальных і мастацкіх фільмаў, наведвання музеяў. Такім чынам, дакументы — гэта апірышча гістарычнай навуцы, а вобразы мінулага ў свядомасці людзей — падмурак гістарычнай памяці.

Перавыданне працы І.Чыкалавай мае выдавочную навуковую актуальнасць. Першая сусветная вайна каштавала вялізных ахвяр, на-

сельніцтва беларускіх зямель зведала ўвесь яе цяжар. Аднак пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі Першая сусветная вайна згубіла статус “Вялікай” ці “Другой Айчынай” і стала “імперыялістычнай”, што добра адлюстроўвае стаўленне да праблемы з боку новых уладаў.

Адпаведна памяць пра мільёны загінулых салдат і афіцэраў “імперыялістычнай” вайны не атрымала адпаведнай мемарыялізацыі і шанавання на дзяржаўным узроўні. І толькі навуковыя, публіцыстычныя і мастацкія наратывы розных жанраў і тэматыкі выступалі як сродкам своеасаблівай рэфлексіі для ўдзельнікаў Першай сусветнай вайны, так і інструментам захавання гістарычнай памяці пра яе для іх нашчадкаў. Прыгадаем словы расійскага ваеннага тэарэтыка, удзельніка падзей 1914—1918 гг., А.А.Свечына: “Якім бы ні было стаўленне народа да мінулага вайны, ён павінен уважліва паставіцца да высілкаў, зацягасці, самаадданасці і памяці тых, хто, не лічачы, усеяў сваімі сціплымі магілкамі нашу заходнюю ўскраіну” [1, с. 6].

У гэтым дачыненні каштоўнай з’яўляецца любая крыніца, якая з’явілася пад час самой вайны і пасля яе заканчэння, — рэпартаж журналіста ці афіцыйнае паведамленне, нарыс у перыядычным друку, салдацкі ліст, дзённік радавога або афіцэра, мемуары палітычных, дзяржаўных і ваенных дзеячаў, ілюстраванае выданне, разлічанае на звычайнага чытача,

артыкулы ў тэматычных зборніках, карэспандэнцыя замалеўкі з фронту, лубок і карыкатура, паэтычныя радкі і праязныя літаратурныя творы і многае іншае, што напаяняла тагачасную інфармацыйную прастору.

У кнізе падаецца пісьмовая спадчына ўдзельнікаў і сведкаў Першай сусветнай вайны, прадстаўленая публікацыямі 1914—1941 гг. Шырокае крыніцавае матэрыял (больш за 1300 найменняў кніг, брашур, артыкулаў, нарысаў) сабраны, сістэматызаваны і прааналізаваны аўтарам у праблемным ключы. Пры гэтым яна здолела пабудоваць лагічную структуру кнігі, аб’ём якой у параўнанні з выданнем 2022 г. узрос з 426 да 507 старонак. Кніга дапамагае як прафесійнаму даследчыку, так і зацікаўленаму чытачу зарыентавацца ў велізарным корпусе літаратуры пра Першую сусветную вайну. Выданне суправаджаецца карэктнымі і поўнымі спасылкамі на выкарыстаныя крыніцы, а таксама падрабязным і пашыраным з 2022 г. імянным паказальнікам, які зараз уключае 911 персаналій.

Другое выданне кнігі хоць у цэлым і захавала структуру першага, дапоўнілася новымі тэмамі, раздзеламі і матэрыяламі. Глава 1 у другім выданні называецца “Падзеі Вялікай вайны ў апэратыўным адлюстраванні расійскіх друкаваных выданняў”. У ёй 6 параграфу: “Эмацыяна-патрыятычныя настроі пачатку вайны”, “Прычыны і віоўнікі ваеннага канфлікту (Апублікаванне дыплама-

* Чыкалава, И. Р. (Не)забытая война: Первая мировая война в документах, публицистике, воспоминаниях и исследованиях современников (1914—1941) / И. Р. Чыкалава. — 2-е изд., доп. и перераб. — Минск : Беларуская навука, 2024. — 507 с.

тычнай перапіскі напярэдадні і пачатку вайны; “Дыпламатычная гісторыя вайны на старонках друкаваных выданняў); “Узброеныя сілы бакоў”; “Ход і будні вайны”; “Вайна і народная гаспадарка”; “Бежанства”.

З іх ліку варта вылучыць параграф “Ход і будні вайны”. У параўнанні з першым выданнем ён змяніў назву і пашырыўся новымі матэрыяламі. Заслугоўвае ўвагі цікавае назіранне аўтара: з першых дзён вайны падзеі на франтах у той ці іншай ступені знаходзілі асвятленне ў перыядычным друку, а таксама на старонках кніг, прызначаных для масавага чытача. Пры гэтым яны строга прытрымліваліся цэнзурных прадпісанняў у адпаведнасці з умовамі ваеннага часу.

Для пацвярджэння гэтага тэзісу аўтар прыводзіць успаміны М.К.Лемке, які служыў у стаўцы Вярхоўнага галоўнакамандуючага і сведчыў, што для афіцыйных паведамленняў у прэсе былі ўведзены жорсткія абмежаванні: “а) начатая нами і не закончывшаяся операцыя, по возможности, должна обходиться молчанием, чтобы не обнаружить нашего плана; б) разгаданная нами операция врага не должна быть выяснена ему, чтобы обмануть противника своим неведением о его замысле; в) всякий наш успех должен быть сообщён вполне; г) всякий наш неуспех в отражении удара — только в общих, неяс-

ных выражениях; д) наши потери и неудавшиеся операции и манёвры обходить полным молчанием; е) когда мы бьём немцев — писать “германцев”, а если австрийцев — “противника”; ж) фамилии нашего командного состава и названий частей не упоминать; з) взятых нами пленных подсчитывать почаще, на разные даты, чтобы создавать иллюзию более значительного успеха; и) результаты действий неприятельских аэропланов обходить молчанием” [2, с. 50—51].

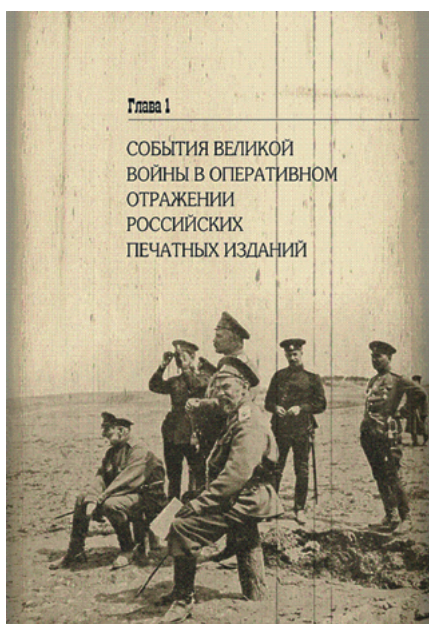
Пад час вайны асабліваю каштоўнасць набылі сведчанні відавочцаў з фронту. Штодзённыя запісы супрацоўніка часопіса “Голос Руси” О.Казельскага за другую палову 1914 г. склалі кнігу “Записки батареиноного командира”. Дзённік адкрываецца запісам ад 22 жніўня 1914 г.: “В ночь на сегодня пришли в Вильну. Здесь узнали, бесконечно осчастливившую всех нас, радостную весть [...] о поражении миллионной австрийской армии, вошедшей в Люблинскую и Холмскую губернии и в Галиции; австрийцы отступают в полном беспорядке, бросая легкие и тяжелые орудия, артиллерийские паркы и обозы. Наши трофеи огромны” [3].

11 верасня 1914 г. Казельскі пісаў: “Передают, что немцы идут к Неману в составе не менее девяти корпусов, занимая по фронту линию от Ковно до Гродно. У нас обороны кажется тоже большие силы и, надо думать неприятелю не поздоровится. [...] Сейчас перед нами открывается величественная и страшная картина. На горизонте, а в некоторых местах кажется и совсем близко пылают пожары. Это германские полчища освещают проходимый ими путь. В воздухе стоит неумолчный гул, в котором смешивается и отдаленная пальба орудий, и легкая ружейная трескотня... и скрип наших обозов в тылу, и вдруг пронзающее эту своеобразную тишину близкое ржанье лошади. А все это покрывает сознание близости врага и смертельной борьбы с ним. [...] Вспоминается наш путь сюда, деревни, через которые мы вчера шли, люди, которые нас там встречали, и вся эта мирная сельская природа. Все это затяну-

то в водоворот кровавой войны, все это должно испытать ее ужасы — разорение, разрушение и смерть...” [3, с. 23—24].

У гады вайны актуальнай задачай станавілася фарміраванне адпаведных вобразаў удзельнікаў канфлікту. Гэтай тэме прысвечана другая частка кнігі — “Вобразы “сваіх” і “чужых”, саюзнікаў і ворагаў у расійскай публіцыстыцы ваенных гадоў”, якая была значна пашырана: яе адкрывае новы параграф — “Кароль, закон і свабода”: Бельгія — ахвяра германскай агрэсіі і сімвал супраціву”. Бельгія стала першай ахвярай германскай агрэсіі, таму адразу ператварылася і ў сімвал жаху вайны, і ў сімвал мужнасці. І сімвалам яе стойкасці і мужнасці ў літаратуры стаў яе кароль Альберт I — галоўнакамандуючы бельгійскай арміяй. Як прыклад тыражавання вобразу бельгійскага караля ў грамадскім дыскурсе І.Чыкалава прыводзіць шэраг зборнікаў “Книга короля Альберта”, дзе вылучае словы вядомага рускага пісьменніка А.Купрына: “Не восторг, не восхищение, но глубокую вечную благодарность всего цивилизованного мира снискал себе самоотверженный бельгийский народ и их благородный юный монарх. [...] Они спасли не только свое отечество, но всю Европу, колыбель мысли, знания, творчества и красоты; они спасли от бешенства варваров, нагло поправших все, лучшие розы святого сада Бога” [4].

Аўтар кнігі на літаратурных прыкладах паказвае, як з пачаткам ваенных дзеянняў атрымалі дадатковы імпульс сімпатыі да Францыі, якія былі шырока распаўсюджаныя сярод расійскага грамадства. “Наш Парыж” — так называўся нарыс Я.П.Сямёнава, які шмат гадоў пражыў у Францыі: “В нем природа, время и люди сосредоточили все, что нужно человеку, все источники жизни, знания, радостей бытия, тела и духа. Парижское небо, воздух, дома, улицы, площади, бульвары, Сена, каналы, сады, парки, Булонский лес, пригороды, холмы... музеи, театры, верхи церквей, триумфальных арок, башен и колонн, памятники славы военной, доблести гражданской,

Глава 1

СОБЫТИЯ ВЕЛИКОЙ
ВОЙНЫ В ОПЕРАТИВНОМ
ОТРАЖЕНИИ
РОССИЙСКИХ
ПЕЧАТНЫХ ИЗДАНИЙ

разностороннего гения всех областей творчества, — все это ярко, все это трепещет радостью, весельем, любовью, все это полно гармонии, вкуса, все это прекрасно [...] И этот Париж хотели взять немцы...

[...] “Наш Париж” притаился и ждет возврата счастливых дней и лучшего будущего, в которое твердо верит. [...] И он, как был, будет и впредь — “Наш Париж” для всякого культурного сына современного человечества, будет городом — светочем, залогом новой и величайшей победы права над насилием, культуры над варварством. И вступят в него не враги-победители, а друзья и союзники на празднике мира” [5]. У падобных прыкладах заўважна тэндэнцыя дадаць аргументацыю працягу баявых дзеянняў дзеля падтрымання заходніх саюзнікаў Расіі ў грамадскім дыскурсе.

Другой відавочнай тэндэнцыяй стала пагаршэнне вобразу Германіі і немцаў у цэлым, што з-за дзеянняў германскіх салдат на занятых тэрыторыях трансфармаваліся ў вобраз “варвара XX стагоддзя”. Гэтай тэме таксама прысвечаны асобны параграф другой главы кнігі. Так, І.Чыкалава прыводзіць факт адначасовага фарміравання ў Расіі і Францыі камісій для расследавання парушэнняў законаў і звычайнаў вядзення вайны войскамі праціўніка. Так, вынікі працы французскай камісіі былі ўжо ў 1915 г. перакладзеныя на рускую мову і апублікаваныя ў Расіі. Напрыклад, у дачыненні да наступстваў бітвы на Марне выданне адзначала, што поле бітвы “представляло собой картину такого опустошения и носило следы таких зверств, подобно коим нельзя найти на протяжении всей современной истории; когда же к этим немым свидетелям присоединились голоса пришедших в себя невольных очевидцев всего здесь происходившего под гнетом “культурных” германцев, то из всего этого получилась такая, поистине ужасающая, картина, которой до сих пор не могло, отказывалось допустить самое смелое, даже самое разнузданное воображение” [6, с. 5].

Глава 3 — “Вайна ў лістах, дзённіках, успамінах яе расійскіх удзельнікаў: публікацыі 1914—1941 гг.”

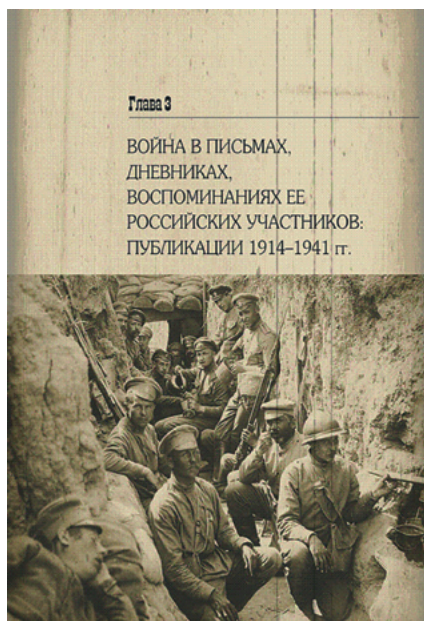
значна пашырае наратыў першага выдання і ілюструе выпрацоўку новых фарматаў публіцыстыкі, што было абумоўлена баявымі дзеяннямі. У якасці прыкладу аўтар прыводзіць нарысы Ф.Сцяпуна “Из писем прапорщика-артиллериста”, напісаныя ў шпіталі і адрасаваныя маці, жонцы і аднапалчанам, надрукаваныя ў часопісе “Северные записки” ў 1916 г. У лістах падрабязна адлюстраваны ваенны побыт, страта таварышаў. Напрыклад, 14 кастрычніка 1914 г. аўтар пісаў: “Вот уже шестой час стоим мы у австрийской границы и не можем переправиться ввиду заваленности дороги военным грузом. Следы войны здесь, как открытые раны. Сожженные постройки, опаленные кусты, разбитые бронзовые пушки австрийцев, поезда с ранеными, пленными, и на каждой станции страшные рассказы санитаров и врачей. Все эти впечатления я уже не воспринимаю, а умело топлю в своей душе, привязывая каждому к шее тяжелый груз моего упорного нежелания знать”.

Адзін з цікавых прыкладаў вобразу вайны і акупацыі ў мемуарах узяты са старонак кнігі “Уголок немецкой оккупации” — пад такой назвай выйшлі ўспаміны ананімнага аўтара пра жыццё Полацка ў перыяд знаходжання там германскіх войскаў (люты — чэрвень 1918 г.): 25 февраля т. г., в 8 час. 15 мин. вечера окку-

пационный эшелон германцев... занял город Полоцк. Совет 3-й армии и красноармейские части покинули город днем раньше. [...] Став перед неизбежным фактом оккупации, Полоцк зажил крайне нервной, напряженной жизнью. Демобилизация 3-й армии приняла в это время характер панического бегства беспорядочных солдатских толп. Огромные весьма ценные имущества были брошены на произвол судьбы. Крестьяне с ближайших сел и деревень сотнями съезжались к месту брошенных безо всякой охраны складов. Началась вакханалия грабежа” [7, с. 5, 6]. Пасля прыходу немцаў камандант запатрабаваў “описи всего имущества у каждого жителя и заявил, что на каждого члена семьи может быть оставлено по одному стулу, по одной ложке, вилке и т. д. Все “лишнее” будет, по мере надобности, забрано ими для немецких войск. И забирают немцы все: мебель, посуду, картины и прочее и прочее. [...] Город замер, город голодает в полном смысле этого слова...” [7, с. 19].

У главе 4, прысвечанай адлюстраванню вайны ў мемуарах і працах замежных вайскоўцаў і палітыкаў (у кола абмеркавання ўключаны рускамоўныя пераклады 1920—1930-х гг.), у падраздзеле 4.2 “Ваенна-гістарычныя даследаванні” ў самастойныя выдзелены тры параграфы: “Паходжанне вайны”, “Сухпутныя баявыя аперацыі” і “Вайна на моры”. У падраздзеле 4.3 “Агляды прымянення новых відаў узбраення” дададзены параграф “Абагульняльныя працы”.

Глава 5 выступае пад новай назвай — “Па свежых слядах: Першая сусветная вайна ў савецкіх даследаваннях і публіцыстыцы 1918—1941 гг.”. У ёй падраздзел 5.1 “Міжнародныя адносіны” дапоўніўся важнай тэмай — “Міжнародныя вынікі вайны”. Даследчык адзначае, што тэма падрыхтоўкі і развязвання сусветнай вайны актыўна дыскусавалася ў ваенныя гады і пасля яе заканчэння заставалася ў фокусе навукоўцаў. У якасці прыкладу аўтар прыводзіць кнігу М.П.Палетыкі, найбуйнейшага спецыяліста у пытанні вытокаў сусветнай вайны,

Глава 3

ВОЙНА В ПИСЬМАХ,
ДНЕВНИКАХ,
ВОСПОМИНАНИЯХ ЕЕ
РОССИЙСКИХ УЧАСТНИКОВ:
ПУБЛИКАЦИИ 1914—1941 гг.

Глава 4

ВОЙНА В МЕМУАРАХ
И ТРУДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ
ПОЛИТИКОВ, ВОЕННЫХ,
УЧЕНЫХ. РУССКОЯЗЫЧНЫЕ
ПЕРЕВОДЫ 1920–1930-х годов

які ў 1934 г. пісаў: *“Между европейскими историками происходят настоящие битвы, пока, правда, не кровавого, а чернильно-словесного характера, причём каждое утверждение, каждая формулировка берётся с боя и служит предметом ожесточённых споров... В момент нарастания противоречий это был спор на тему о том, кто подготавливает войну, кто хочет напасть; в момент организации войны, когда механизм её развязывания был пущен в ход, это был спор о том, кто “обороняется”; в момент окончания войны и все последующее время (с 1919 г.) это был спор о том, кто несёт ответственность за возникновение войны... “Чисто научный спор”, каким его хотят изобразить обе стороны, на самом деле вовсе не так безобиден и невинен, как кажется”.*

Падраздзел 5.2 *“Ваенныя дзеянні”* пашыраны за кошт тэмы *“Ваенная падрыхтоўка Расіі да вайны і яе першапачатковыя планы”*. У асобны параграф вылучана тэма *“Ваенныя навуковыя цэнтры па вывучэнні досведу вайны”*. Параграф *“Сухалутныя баявыя аперацыі”*, які быў у гэтым раздзеле, у сваю чаргу, падзелены на два — *“Баявыя аперацыі рускай арміі”* і *“Ваенныя дзеянні на Заходнім фронце”*. У асобны параграф вынесена абмеркаванне гістарыяграфіі баявых дзеянняў на беларускіх землях. Шматлікія дапаўненні і ўдакладненні ўнесены таксама па ўсім тэксце кнігі.

Звяртае на сябе ўвагу прадуманасць плана даследавання. Яго структура строга падпарадкаваная аўтарскай задуме — спачатку паказаць адлюстраванне падзей і настрояў, звязаных з Першай сусветнай вайной, на старонках друкаваных выданняў, і ў канцы прадэманстраваць яе асэнсаванне ў замежнай і савецкай літаратуры 1920—1930-х гг. Што тычыцца апошняй, то яе актуальнасць заключалася ў першую чаргу ва ўвядзенні ў навуковы зварот значнай колькасці фактычнага матэрыялу аб ваенных дзеяннях, што было карысна для далейшага будаўніцтва ўзброеных сіл. Аднак нароўні з гэтым значэнне падобных прац было надзвычай высокім, паколькі ў іх аналізавалася комплекс пытанняў, важных для разумення псіхалогіі і далейшых дзеянняў пераможаных і пераможцаў пасля заканчэння вайны, — тых, хто на працягу міжваеннага перыяду ўсталёўваў свой светапаладак, але не здолеў захаваць яго без новых ваенных узрушэнняў.

Са зместу выдання вынікае, што да 1941 г. завяршыўся працэс станаўлення савецкай гістарыяграфіі Першай сусветнай вайны. Аўтарам пераканаўча даказана, што яна абавязалася на багаты фактычны матэрыял і вылучалася высокім навуковым узроўнем, а таму ўяўляла самастойную школу ваеннай гісторыі, якая ніколі не саступала, а ў шэрагу выпадкаў пераўзыходзіла замежныя. Улічваючы тое, што ў другой палове ХХ ст. Першая сусветная вайна 1914—1918 гг. і ўклад, унесены сучаснікамі ў яе вывучэнне, былі фактычна забытыя, а імёны аўтараў на доўгія гады выпалі з навуковага дыскурсу, вяртанне гэтых даследчыкаў шырокаму чытачу — адна з важных місій кнігі І.Чыкалавай.

Кніга І.Чыкалавай рэканструюе найважнейшыя пачатковыя перыяды фарміравання гістарычнай і сацыяльнай памяці пра Першую сусветную вайну, калі яшчэ былі жывыя яе сведкі і ўдзельнікі. Тым самым нясе выключны па сваёй важнасці патэнцыял вяртання ў грамадскае і інтэлектуальнае поле ў значнай ступені забытай спадчыны, якая была

пакінута сваім нашчадкамі ваеннымі і цывільнымі даследчыкамі, аўтарамі дзённікаў і мемуараў. Кніга вызначае напрамкі далейшых пошукаў і аналітычнага асэнсавання апублікаванага з 1914 па 1941 г. масіву крыніц, якія дазваляюць даследаваць і саму Першую сусветную вайну, і зафіксаваную ў разнапланавых тэкстах памяць аб гэтай трагічнай і маштабнай падзеі ў еўрапейскай і сусветнай гісторыі.

1. Свечин, А. Труды комиссии по исследованию и использованию опыта войны 1914—1918 гг. / А. Свечин // Военно-исторический сборник. — Вып. 1. — М., 1919.

2. Лемке, М. 250 дней в царской Ставке: (25 сентября 1915 — 2 июля 1916) / М. Лемке. — Пг.: Гос. изд-во, 1920.

3. Козельский, О. Записки батареяного командира: составлены по письмам, заметкам и рассказам участника войны / О. Козельский. — Вып. 1—2. — Пг.: Изд. Б. А. Суворина, 1915—1916. — Вып. 1. — С. 3.

4. Книга короля Альберта: [Проза и стихи]: Посвящается бельгийскому королю и его народу представителями народов и государств всего мира. — М.: Идея, 1915. — 299 с.; Книга короля Альберта: дань королю и народу Бельгии представителей всего мира. — М.: В. Португалов, 1915. — 334 с.; Книга короля Альберта: [Высказывания гос. и обществ. деятелей и ученых о Бельгии в связи с войной 1914 г.]. — [СПб.]: Труд, 1915. — 32 с.

5. Семёнов, Е. П. Наш Париж / Е. П. Семёнов // Голос жизни. — 1914, № 3.

6. От переводчика // Организованные преступления германской армии / Полный пер. с фр. Н. М. Лагова. — Пг.: В. А. Березовский, 1915.

7. В-ик, Л. Уголок немецкой оккупации: [из жизни города Полоцка за время его оккупации немецкими войсками] / Л. В-ик. — Ташкент: Бюро печати при Туркестанском центральном исполнительном комитете Советов, 1919.

Аляксей КАПЛІЕЎ,
кандыдат гістарычных навук,
дацэнт, вядучы навуковы
супрацоўнік аддзела
навейшай гісторыі Беларусі
Інстытута гісторыі НАН Беларусі